

**„ЩОМ Е МОКРО, ЗНАЧИ Е ЧИСТО!...“
ВОЙНИКЪТ И ГРИЖАТА ЗА ЛИЧНАТА И ОБЩАТА ХИГИЕНА
В КАЗАРМАТА ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА**

Илия Вълев

“WHEN IT IS WET, IT IS CLEAN!...”
THE SOLDIER AND THE CARE FOR PERSONAL
AND GENERAL HYGIENE IN THE CONSCRIPTION DURING SOCIALISM

Iliya Valev

Abstract: *The purpose of this article is to describe the hygiene standards applicable to conscripts according to military statutes, as well as to reveal some soldiers' practices in maintaining the cleanliness of the body, clothing, belongings and barracks as a condition for health, good appearance and a pleasant living environment during the mandatory (conscript) military service. The survey covers the period from the early 1960s to the late 1980s, and the analysis is based on personally conducted field study as well as individual bibliographic and archival sources.*

Keywords: *military hygiene; conscription; military statutes; socialism.*

„Щом е мокро, значи е чисто! Щом е еднакво, значи е уставно! Щом е шарено, значи е хубаво!“ – гласи една стара армейска поговорка, родена в годините, когато наборната военна служба е активна част от живота на българските мъже¹. Макар създадена в иронично-метафоричен контекст, тя доста добре охарактеризира въпроса за хигиената в казармата и поддържането на изряден външен вид от редовите войници. На практика в този войнишки афоризъм се крият три от основните жалона на казарменото обучение и възпитание – изграждане и трайно установяване на навици за ред и чистота, за спретната и приятна външност у младите мъже.

Настоящата статия има за цел да опише хигиенните норми, отнасящи се за наборния редови състав според военните устави, както и да разкрие някои войнишки практики в поддържането на чистота на тялото, облеклото, вещите и казармените помещения като условие за здраве, добър външен вид и приятна животна среда по време на отбиването на задължителната (наборна) военна служба.

---

¹ Погледната в исторически план, военната повинност у нас се оформя със създаването на Българската земска войска през 1878 г. и с кратко прекъсване след Първата световна война тя е в сила до началото на 2008 г. Така, малко повече от век, всяко годно за тази повинност момче при навършването на определена възраст е зачислявано в редовете на българската войска.

Отделно, като любопитна и допълваща информация, в изложението е поместен и кратък пасаж, посочващ някои по-разпространени козметични продукти, които са използвани от мъжете в казармата. Хронологически изследването обхваща периода от началото на 60-те до края на 80-те години на XX в., а анализът е въз основа на лично събран теренен материал през 2013–2014 и 2019 г., както и на отделни библиографски и архивни източници.

Известно е, че казармата е преди всичко институцията, специализирана да извърши военната, социално-културната и психологическата подготовка на човека за война. Тя трябва да постави индивида в такива условия, които едновременно хем да осигуряват приемлива, според армейските стандарти, среда за живот и военно-трудова дейност, хем да пресъздават специална обстановка, която да включва всички възможни лишения, ограничения и други тегоби, произлизащи както от длъжностите и отговорностите на човека под пагон, така и от един потенциален военен конфликт с реални бойни действия. Казано по друг начин, от казарменото обучение и възпитание се очаква у младежите да се формират определени качества, да се изградят конкретни умения и да се получат специални знания, които не само ще ги направят истински войници, подготвени физически и психически да бранят националните интереси, суверенитета и териториалната цялост на страната, но и според обществените представи – ще ги реализират като отговорни личности, способни да бъдат добър пример за подражание в семейството и образцови граждани в обществото.

Какво обаче обуславя изграждането на тази висока обществена оценка за социалната роля на казармата през социализма? На този въпрос трудно би се отговорило еднозначно, особено като се има предвид динамичния и доста сложен и многопластов характер на военната подготовка². На практика в нея са застъпени изключително много занятия, дейности и процеси, като част от тях са насочени и към коментирания тук проблем, а именно – формирането и/или утвърждаването на определени хигиенни и здравни навици, на чувство за естетика и спретнат външен вид.

Въпросът за чистотата „като форма на устойчиво опазване и подобряване на здравето на човека и неговата жизнена среда“ [Мутафов, С., Иванов, И. 1996, с. 7] винаги е стоял на дневен ред през социализма. По това време държавната власт полага реални грижи за повишаване здравната култура на българите [Брунбауер, У. 2010, с. 226–227; Вълев, И. 2016, с. 113–114], но теренните изследвания показват, че поддържането на хигиена – както телесна, така и на облеклото, снаряжението и зачисленото оръжие; както на предоставената за лично ползване материална база (легло, шкафче, завивки, спално бельо и други битови вещи), така и на всички общи казармени помещения, в които войниците се настаняват, обучават и/или изпълняват трудова дейност, по правило е един от водещите принципи в казарменото обучение и възпитание. Той не е само наложен стремеж за придобиване на

---

² Повече по въпроса за ролята на наборната военна служба (казармата) според изградените в българското общество представи виж: [Вълев, И. 2016; Вълев, И. 2017; Valev, I. 2017] и библиографията, цитирана там.

естетически и нравствени качества от младежите, но преди всичко е норма, която цели запазването и укрепването на здравето, боеспособността и боеготовността на отделните категории военнослужещи. Именно в чистотата, реда и дисциплината се крие правилното и ефективно функциониране на една армия, поради което войнишкото всекидневие по време на редовната военна служба е организирано и проконтролирано по отделните устава, правилници, наставления и наредби така, че да подпомага решаването на тази важна задача.

В интерес на изследването обаче е необходимо да се каже още, че макар нормите по отделните нормативни документи да целят формирането на оптимално близък и общоефективен за всички видове и родове войски хигиенен порядък, то практиката показва, че съществуват конкретни фактори, които в една или друга степен създават пречки за това. Така например обстоятелството, че да отбият своята редовна военна служба в редиците на българските въоръжени сили влизат различни по социално положение, физико-биологични дадености и степен на интелигентност и образование момчета с придобити и развити разностранни практики за поддържане на хигиена и добър външен вид, е винаги сериозна трудност за командния състав, отговорен за реда и чистотата във войсковите части и подразделения. Отделно, това многообразие на хигиенни навици не само че поражда напрежение в общите помещения, където се налага да съжителстват и работят по няколко десетки души накуп, но реално е и част от затрудненията, с които се сблъскват и към които трябва да се адаптират младежите, особено през първите им дни в казармата. Например достатъчно красноречиво в тази връзка е сведението: *„При нас, ако някой засмърди, направо го вкарвахме с дрехите в банята. Имаше такива мърлячи, дето изобищо не обичаха да припарват до чешмите, камо ли да се измият. Някои пък слагаха чорапите си под възглавницата. Пак мърлячи. Смърди нещо една вечер, втора вечер, но накрая го набарахме кой е и със все дюшека го изхвърлихме навън“* [ЛА, 2013–2014]. Всъщност това сведение показва не само отделен случай на безпокойство и обтегнати отношения между отделните войници, поради неспазване на хигиенните норми, но и демонстрира общата солидарност към превъзпитаване на отклонилия се от правилата.

Освен този трудно решим проблем за груповото и разнородно съжителство, върху обичайния хигиенен режим в казармата оказват влияние и ред други обстоятелства, между които: специфичните условия за носене на службата в отделните видове и родове войски и изградената ВиК, бано-перална и санитарна инфраструктура в съответните бойни, ведомствени, тилови и други поделения към тях; географското разположение и отдалечеността на частите и подразделенията от населени места с функциониращи обществени бани; конкретното място и време на изпълнение на службата (дали е на полеви или в казармени условия; дали е през летния, или зимния сезон; дали е в периода на единичното обучение, като новобранци, или е в по-напреднал етап от войниклъка като „стари“ войници³ и т.н.). От

---

³ Тук внимание заслужават някои сведения, записани на терен: *„Новобранецът винаги е мръсен. Нито е навикнал на режима, нито на интензивната подготовка...още по-малко на условията, при които се налага да се мие и чисти, да се врежда измежду*

значение по този въпрос е и числеността на личния състав на военната част или подразделението, както и мотивираността на съответните командири и началници по места да наложат и контролират, съобразно динамичния характер на военната служба, приетите по устав армейски правила за хигиена. Затова е добре да се подчертае, че изграждането и/или утвърждаването на определени хигиенни и здравни навици в армията, освен важен, е и немалко условен проблем, за чието решаване следва не само точно да се изпълняват нормите и указанията, но понякога и да се прилагат добре премерено лично творчество и изобретателност.

Анализът на теренните материали показва, че реално младежът се сблъсква с казармените хигиенни изисквания още преди да прекрачи оттагък военния портал и да „се слее в сивото и еднообразно войнишко мнозинство“ [Хаджийски, И. 2002, с. 142–147]. Тази първа среща се визуализира от небезизвестния списък с изброени полезни вещи (обр. 1.), които момчето трябва да приготви и да носи със себе си при влизането в казармата⁴. Те ще му служат по време на неговото пребиваване там, като част от тях ще влязат в приложение именно във връзка с поддържането на личната хигиена и изрядната външност. Така например в списъка се посочват носна кърпа, няколко броя партенки, макари с черен и бял конец, игла за шиене, якички от хасе, тоалетни принадлежности, бельо, четка за лъскане на обувки, размавачка за вакса и др. Голяма част от мъжете респонденти добавят към потребните, но неописани в списъка вещи и малък гребен, огледалце и традиционната за онова време дървена пирографирана кутия (обр. 3.), в която се поставят и съхраняват тоалетните принадлежности: *„По задължение имахме характерната дървена тоалетна кутия със самобръсначка, четка за бръснене, тоалетен сапун, одеколон, крем или сапун за бръснене, легенче за бръснене, паста и четка за зъби... Използвах характерните козметични продукти, предлагани в магазините тогава – сапун и крем за бръснене „Каро“, тоалетни сапуни като „Фея“, „Емона“ и „Чайка“, одеколон „Тройной“, но му казвахме Саша 3-ти, крем за след бръснене „Здраве“ или „Нивея“, паста за зъби „Поморин“; „На първо време ползвахме хигиенните принадлежности, които трябваше да носим при постъпването си. После старшината ни даваше на всички сапун, обикновено с инициали МНО. Доколкото си спомням крем за бръснене и паста за зъби си купувахме сами. Одеколони също“; „Като влизаеш в казармата си носиш, както казваш ти – личната козметика, а тогава [през социализма] за мъжете тя включваше крема за бръснене „Каро“, одеколона „Тройной“, пастата за зъби „Поморин“ или „Сигнал“, различни дезодоранти. Моят беше „Парис“. Всички тези неща се съхраняваха в*

старите войници...“; „Ти като новобранец все мръсен ходиш. Ама дрехите ти може да са мръсни, но якичката ти трябва да е бяла. Това много се следеше и може да ти се наложи да я смениш няколко пъти на ден“; „На новобранците, особено в първите месеци, два, докато се запознаят старите с тях, обикновено им викаха с измислени имена, едно от които е Кирчо или Кире. То идва от едно от нарицателните имена за новобранец – кир, т.е. нечистоплътен“ [ЛА, 2013–2014].

⁴ Списъкът е отпечатан върху типова бланка и се прилага към повиквателната заповед, в която са посочени датата, часът и мястото (сборният пункт), където трябва да отиде новобранецът за приемането му в редовете на българската армия.

една дървена кутия, освен дезодоранта. Него го крих, защото много се крадеше. В кутията държиш още и гребенчето, огледалцето, четката за бръснене, самобръсначката и ножчетата за нея. Помня, че ползвах ножчетата „Полсилвер“, но имаше доста марки тогава“; „То, през 60-те нямаше голям избор от асортименти. Например имаше само един-два вида пасти за зъби. „Меричлери“ и „Поморин“ си спомням. А, един приятел от Варна, с който служихме заедно на кораба, ползваше „Сигнал“, но той имаше повече възможности и си позволяваше по-така скъпи и липсващи на българския пазар неща. Брат му пътуваше с търговските кораби и му носеше от чужбина други стоки. То и аз успях да си купя един хубав парфюм, когато ходихме с нашия кораб в Севастопол [...] Не се сеещам за марка. Мисля, че на шишенцето пишеше само „Духи“, но от руски това е „парфюм“... В лавката на кораба иначе можеше да си купиш доста неща или да направиш поръчка и да ти доставят там от каквото имаш нужда и ти е свършило – паства за зъби (вече ги споменах), одеколон („Тройной“ мисля беше тогава), ножчетата за самобръсначката (тя се разглобяваше и ножчетата можеха да се сменят... сега като марка в съзнанието ми изплува „Астер“, но имаше и други), сапун за бръснене (беше с особена форма и правеше добра пяна, като го разпениш с четката за бръснене). Продаваха се още и дезодоранти и цигари и други неща“ [ЛА, 2013–2014; ЛА, 2019]. Така цитираните сведения показват не само компонентите, съставляващи личните тоалетни принадлежности на войниците и матросите, но и някои по-известни и широко разпространени през социализма марки козметични продукти за мъже.

Отделно от това, е полезно да се уточни, че на по-късен етап, когато момчето е вече в казармата, този списък се заменя с нов – по „Окомплектоване на бойната готовност“ (обр. 2.). Той съдържа важни за оцеляването на войника неща, включително и принадлежности, свързани с поддържането на хигиена. Този комплект стои прибран в определена раница („мешка“) и се използва само „При изключителни случаи!“, „когато ни вдигнат по тревога“, както и „(ги) носим на големи, няколкодневни полеви учения“ [ЛА, 2013–2014; ЛА, 2019].

Всъщност, влизайки в казармата, младежите на практика се сблъскват с един нов за тях свят – на ред и дисциплина, на особен всекидневен режим и правила, на специфична йерархия и субординация. Там върху всеки постепенно се налагат различни задължения, от които хигиенната поддръжка заема значимо място. Съгласно установените през социализма норми за отговорностите на отделния войник или матрос за постигане на определен ред и чистота уставите задължават боеца „постоянно да се грижи за своята чистоплътност, опрятност и изправност на облеклото, както и за необходимите други условия за опазване на здравето си и здравето на заобикалящите го“ [КУ, т. 494], „да пази държавното имущество, да носи внимателно облеклото и обувките, като навреме и грижливо ги поправя, ежедневно да ги почиства и да ги пази“ (обр. 4.), „да спазва правилата за личната и обществената хигиена“, „всекидневно да закалява своя организъм“, „постоянно да бъде в униформа и прилежно облечен“ [УВС, т. 148, 404], „грижливо да е подстриган и сресан“, „старателно да си поправи облеклото, правилно да постави и прогони снаряжението, да помогне на другаря си за отстраняване на забелязаните недостатъци“ (обр. 5.),

[СУ, т. 25], „строго да спазва законите на Народна република България и точно да изпълнява изискванията на военната клетва, военните устави и заповедите на командирите (началниците)“, „строго да спазва установената военна форма“ [ДУ, т. 3]. Също така „всички военнослужещи са длъжни да носят прилична прическа“, като уставът разрешава лицата от войнишкия и матроския състав да носят къса – до 4 см, високо подстригана прическа без бакенбарди [УВС, т. 406; КУ, т. 499]. „В казармата мустаци можеха да се носят, но брадата беше абсолютно забранена. Всяка сутрин или през ден, в зависимост как ти расте брадата, я бръснеш. В строя си длъжен да си гладко избръснат... Мустаци обикновено се пускаха след определен период от службата, не в началото, като и тях трябва да поддържаш“ [ЛА, 2013–2014].

По норматив конкретно е посочено, че изпълнението на правилата за лична хигиена включва „измиване сутрин с измиване на зъбите и изтриване на тялото до кръста с хладка вода“, „измиване на ръцете със сапун преди всяко ядене“ (или „редовно преди да влезем в столовата, потапяхме ръцете си и ги михме в леген пълен с хлорирана вода. Това беше обичайна практика, за да се дезинфекцират ръцете ни, и не те пускаха да влезеш, ако ръцете ти не са мокри...“ [ЛА, 2013–2014]), „измиване преди лягане, измиване на зъбите и краката“ (обр. 6.), „своевременно бръснене, подстригване и изрязване на ноктите“, „редовно къпане в баня и смяна на долното и спалното бельо, партенките и кърпите“, „поддържане чисти облеклото, обувките и леглото“ [УВС, т. 405; КУ, т. 495].

Във връзка с изпълнението на тези норми в казармите и по корабите се обособява специално помещение за битово обслужване, което „се обзавежда с маси за гладене на облеклото, с огледала, с необходимото количество ютии, инвентар и прибори за бръснене и подстригване, с материали за извършване на малък ремонт на облеклото и обувките“ [УВС, т. 152, 167], а когато е при полеви условия – „в отделен сандък се изнасят на полето и предоставят на войниците машинки за подстригване, инструменти и материали за извършване на малък ремонт на облеклото, обувките и др.“ (обр. 4.), [УВС, т. 323]. Изследванията обаче показват, че много често се случва в отделни поделения подстригването и/или обуцарските и шивашките ремонтни дейности да се извършват не от войниците, а от квалифицирани за подобна дейност лица.

Съгласно разписаните правила, а и според сведенията, всекидневна практика във войсковия живот е след ставане от сън да се извърши сутрешна гимнастика и сутрешен тоалет, което означава „за норматив да отидеш до тоалетна, да измиеш ръце, лице, зъби, да се избръснеш, да излъскаш чепиците, да се приведеш в приличен, т.е. стегнат, според устава външен вид, но всичко това между всичките десетки войници в спалното и умивалнята, които правят същото като теб“ (обр. 6), [ЛА, 2013–2014]. Трябва още да се оправят постелките и леглата [УВС, т. 199], които „така трябва да са изпънати, че като хвърлиш 5 стотинки, те да отскочат... Шегата настрана, но наистина се държеше леглата да са оправени и изпънати като по конец, а шкафчетата – подредени като в аптека“ (обр. 7.), [ЛА, 2013–2014]. След гимнастиката и личния тоалет се провежда задължителен сутрешен преглед, по време на който не само се проверява наличността на хората,

но и техният цялостен външен вид – състояние и поддръжка на ръцете, подстрижката, брадата и ходилата, на униформата и обувките; „чистотата на бялата якичка и наличието на черен и бял конец и на игла за шиене от вътрешната страна на кепето, за да си зашиеш копчето или нещо друго, ако ти се скъса през деня“ [ЛА, 2013–2014]; общо здравно състояние. Обикновено вечер преди лягане пък периодично се проверяват отново краката, както и състоянието на партенките и долното бельо, които „ако не всеки ден, се сменяха през ден, най-много през два“ [ЛА, 2013–2014]. Всъщност във връзка с хигиената на краката сведения разкриват още, че: „партенките са най-практични за краката. Цинтарите бяха много неудобни обувки и партенките пазиха ходилата. Отделно чорапите спарват, свличат се и после цял ден убиват, като може да получиш дори плюски, които много болят, а ако си си намотал около ходилото както трябва партенката, краката ще ти са здрави...“; „Като носиш партенки, краката ти дишат и не се подсичат. Те са от американ. Ти по цял ден си с обувките – едни с набити цинти отдолу бяха, и като си цял ден с тях, краката ти се изпотяват. Но с партенката чиста работа, стига да знаеш как да я намотаеш... Вечерта се прибереш от занятия, размотаеш я и я хвърлиш. Няма да я мислиш. Те в началото ти дават едно голямо тесте. Чиста работа. Няма да переш чорапи“ (обр. 8.) [ЛА, 2013–2014; ЛА, 2019].

По устав евентуално откритите недостатъци и допуснати слабости във външния вид на тялото и униформата е необходимо своевременно да се отстраняват, а при наличие на здравен проблем – войниците (матросите) следва да бъдат изпращани в медицински пункт за преглед и лечение [УВС, т. 201]. „Проявената небрежност в хигиената, която е най-видна върху якичките, се наказваше. Дори и малките тъмни петънца на върха на якичката показваха, че тя не е сменена за деня и следваше веднага команда за поправка на провинението и то за определено време, като често следваше и наказание с изпълнение на някаква допълнителна дейност“ [ЛА, 2019].

Освен при всекидневния сутрешен преглед на войниците и матросите, които ще излизат в отпуска, също се прави задължителна проверка на това „дали са добре обръснати и подстригани“, „дали знаят правилата за отдаване на военна чест, за поведението на улицата и на обществени места“, на „състоянието и прогонването на облеклото (т.е. да е изпънато, добре изгладено и подредено – б.а.) и обувките“ [УВС, т. 214; КУ, т. 542]. В крайна сметка „войникът винаги трябва да служи за пример и да не петни честа на пагона“; „Войникът трябва да създава авторитет, а това външно се постига със стегната и чиста униформа“; „Много се следеше войникът да не се излага навън в цивилизацията. Гледаше се да е опрятен, когато излезе в отпуска. Да е чист. Да е стегнат. Да не е скъсан, раздърпан, чорлав. Изобищо държаха на добрия външен вид“ [ЛА, 2013–2014; ЛА, 2019].

Според военните норми войнишкият и матроският личен състав „трябва да се къпе в баня един път седмично, а готвачите и хлебопекарите ежедневно да взимат душ. Механик-водачите (шофьорите) и другите войници (и матроси – б.а.), свързани с експлоатацията и обслужването на бойната и другата техника, вземат душ според нуждите“ (обр. 9.), като на всеки се осигурява сапун, кърпа и дезинфекцирана изтривалка [УВС, т. 407; КУ, т. 496]. Интерес представлява нормата

за военноморския флот, която разрешава къпане на екипажа на кораба в морето през летните месеци, като това трябва да става при незамърсени рейдове⁵ и при температура на водата не по-ниска от 16°C. Къпането в морето може да става няколко пъти дневно – „в часовете, определени за физическа подготовка, а така също преди обед и вечеря“ [КУ, т. 248, 497, 498].

Предвидено е след баня, т.е. най-малкото един път в седмицата, задължително да се сменят долното и спалното бельо, кърпите за лице, чорапите, партенките и носните кърпи. За готвачите и хлебопекарите тази смяна трябва да става минимум два пъти в седмицата. При необходимост обаче замяната на мръсното бельо с чисто може да става и по-често [УВС, т. 410; КУ, т. 496, 500], като редът и времето за пране е служебен въпрос, който не зависи от войниците (матросите).

Тук е редно да се уточни, че „бельото е лично и ти се дава номерирано, за да не се обърка при общото пране“; „Преди баня ти дават чистото бельо, а след като се изкъпеиш, още в банята, предаваш мръсното за пране, като винаги си следииш номера. Аз бях 92 номер в ротата“; „Няма начин да се размени бельото. То е или номерирано с печат, или както беше при нас – си пришиваиш инициалите на по-видно място върху него и така после си го търсиш“ [ЛА, 2013–2014; ЛА, 2019].

Всъщност, от анализа на теренните и архивните материали става ясно, че войниците и матросите при необходимост и с цел „винаги да си в изряден и прилежен вид“ са имали възможност да перат някои части от своето облекло не само с общото пране или при домашен отпуск в дома си, но и „на ръце над мивката“ или „в легена“. Това става в т.нар. „лично време“, което е „твоего свободно от занятие и служебни задължения време. Обикновено тогава пишеш писма, лъскаиш си цинтовките, че да са готови за следващия ден... Переш там нещо, ако имаш. Макар че, то по принцип бельото се носеше на пералня, но имаше дето си перат чорапи, якички – такива дребни работи... Униформата няма как да я переш. Нито имаш друга, за да я смениш, нито време да изсъхне... Изчеткаш калта, ако има нещо засъхнало някъде, изступиш я от прахоляка, проветриш я там малко и готово... Переш със студена вода и сапун МНО“; „В това (личното – б.а.) време ще си зашиеш я някое скъсано копче, я якичката, че даже и на някой стар войник. Те винаги използваха новобранците“ (обр. 10.), [ЛА, 2013–2014]. По норматив „облеклото, бельото и обувките при нужда се изсушават в сушилните“ [УВС, т. 160]. Сушенето им на други места около казармите е забранено [УВС, т. 166].

Подобни правила за прането и почистването на облеклото важат и във военноморския флот, където на личния състав е забранено: „да чисти дрехите и обувките си в жилищните помещения“, „да пере бельо не в определените за това места и не в предвидено от разписанието време, да го изплаква от борда, траповете⁶ или лодките“, „да простира предмети за сушене (бельо) не в определени за това места

---

⁵ Рейд – водно пространство при входа на пристанище, където престояват или маневрират кораби.

⁶ Трап – съоръжение за слизане и качване на кораба.

(разрешава се сушенето на бельо само на специални леери⁷ или в сушилни)“ [КУ, т. 249, 455, 501].

Що се отнася до нормите, засягащи изграждането и разположението на отделните санитарни и бано-перални съоръжения, Уставът за вътрешната служба регламентира следното: „умивалните се правят така, че един кран да обслужва 5–7 души“, „на една рота да има по една вана с течаща вода за измиване на краката“, а „при работилниците, парковете, хлебопекарните и кухните трябва да има (и) душ с топла вода“ [УВС, т. 165]. Всяка умивалня се обзавежда със закачалки, огледала, скари за стъпване, поставки за тоалетните принадлежности и кошчета за отпадъци. При липса на водопровод и канализация е предвидено в отопляваните помещения да се поставят наливни умивалници, в които денонощно трябва да има прясна вода [УВС, т. 165]. Интерес представлява и фактът, че „топлата вода се приема за лукс от войниците. Рядко имаше. Обикновено се миеш и бръснеш със студена вода, да не кажа винаги беше така... Няма зиме, няма лете – миеш се със студена вода и това е. Каляваш се! (смее се – б.а.) Даже някои си миеха и главите там навън през зимата, но не се сецам да е имало настинки от това... Не помня!“.

От друга страна: „В някои поделения имаше изградени площадки с душиове и варели за вода, които всяка сутрин се пълнеха и се нагряхаха цял ден от слънцето. През лятото те бяха добра възможност да се освежиш, да махнеш дет’ се вика потта, но ако, разбира се, успееш да се вредиш измежду другите войници. То „топлата“ вода от варелите се източваше до краен предел и накрая някои пак си се изполиваха със студена вода“; „Ние си имахме хубава баня в заставата⁸. Тя беше предназначена за повече войници и сигурно имаше поне 10 мивки сутрин за тоалет. В това отношение банята и къпането нямаше проблем. Виж в Плевен, преди да ме преместят в Гранични войски, беше друго. Там групово ни водиха целия взвод или цялата рота в събота или неделя на баня в центъра. В поделението нямаше и затова ни водиха на градска баня. Имаше специално време от... до само за войници и тогава не пускаха други граждани“; „В Гранични войски въпросът с къпането е доста сложен и обикновено ставаше според случая и възможностите. Там, особено по заставите, хигиенните условия се променят драстично, от една крайност в друга... Служил съм в три застави, всяка с различни специфични условия на живот и район на действие. Ако си в заставата, може да се къпеш всеки ден, дори и по два пъти. Въпрос на личен избор! Но имаше наряди, при които не съм се прибирал в рамките на три дни. При тези случаи отпаднаше миенето дори

---

⁷ Леери – опънати стоманени въжета, които служат за перила (парапет) на кораба.

⁸ Граничната застава е основно войсково подразделение, което в системата на Гранични войски съществува от 1948 г. и се счита като център за охрана на държавната граница. Тя има различен числен състав и въоръжение, които до голяма степен зависят от оперативността и достъпността на граничната територия, която заставата охранява. Разполага се на известно разстояние от линията на държавната граница, обикновено близо до някакво населено място и в район, свързан с пътна мрежа. Охранява непрекъснато определен участък от държавната граница, като изпраща различен по вид и състав наряди. Граничният наряд, от своя страна, се счита за най-малката бойна единица в състава на Гранични войски. Той се състои от един, двама и повече въоръжени граничари.

на лице и ръце, бръснене нямаше, вода имаше единствено за пиене. Най-близкият източник на вода беше на километър-два, но ако не можеш да напуснеш района, пазиш водата само за пиене“ (обр. 9., обр. 11.), [ЛА, 2013–2014; ЛА, 2019]. Още веднъж става ясно, че за хигиената във войсковите части и подразделения влияят много и от различно естество фактори.

Също не по-малко важен хигиенен проблем в казарменото всекидневие, който, оказва се, е и сериозен културен шок за доста наборни военнослужещи, са тоалетните помещения. Съгласно уставните норми „клозетите се правят с разчет една кабина с клозетна чиния (отвор) и един писоар за 10–12 души“, а когато те са външни, „се строят с водонепропускаеми и приспособени за почистване ями не по-близо от 75 м от жилищните помещения, кухните, столовите и хлебопекарните“ [УСВ, т. 181]. Изрично е посочено, че тези санитарни помещения трябва задължително да се поддържат чисти, своевременно да се дезинфекцират и добре да се проветряват и осветяват.

Въпреки тази задължителна поддръжка на тоалетните обаче, спомените говорят, че привикването към тях и използването им най-вече от страна на новобранците е процес на дълга психологическа адаптация. Вземайки предвид, че „тоалетните тогава бяха открити. Бяха едни ниско изградени клетки, в които се скриваш само като клекнеш, ама като сметнеш, че нямаха и врати, пак всичко се виждаше“ [ЛА, 2013–2014], се разбира защо е така⁹.

По въпроса за общата хигиена в Устава за вътрешната служба изрично е упоменато още, че „районът за разполагане на полка, казарменият район и прилежащите към него улици трябва да бъдат озеленени и да се поддържат в чистота и ред“ [УВС, т. 184]. Същото се отнася и за всички жилищни и нежилищни сгради и помещения, които, освен че трябва да са в изряден вид, е необходимо и „да бъдат боядисани в установените цветове“ [УВС, т. 170]. Отделно във всяко помещение е задължително осигуряването на достатъчно кошчета за смет, а до външните входи – приспособление за почистване на обувките от кал [УВС, т. 176].

„Всекидневното почистване на помещенията се извършва от определения наряд чистачи под непосредственото наблюдение на дежурния по рота. Лицата, определени за чистачи, са длъжни да почистят под креватите и шкафчетата, да изметат между креватите, ако е необходимо, да изтрият пода с четка или влажен парцал, да изхвърлят боклука в определеното за целта място, да избършат праха от прозорците, вратите, пирамидите, шкафовете, сандъците, закачалките, печките и другите предмети, от вечер да напълнят умивалниците с вода, да почистят плювалниците и да ги напълнят с вода или с обеззаразяваща течност“ [УВС, т. 177]. Проветряването на помещенията в казармите се осъществява в спалните – преди лягане и

---

⁹ Всъщност за армията като институция тази откритост на някои дейности от интимен, личен характер може да се приеме като професионално наложителна. На практика тя заличава доста от формираните в гражданска среда обществени скрупули и ценности нагласи, които в реални бойни действия не са нужни на боеца. Тази е и причината в процеса на обучение войниците да са подлагани на всякакви екстремални и необичайни за цивилния живот условия. Именно по този начин те „притръпват към всякакви гледки и постепенно спират да се впечатляват от каквото и да било“ [ЛА, 2013–2014].

след ставане, а в класните стаи – преди занятия и по време на почивките между тях, като в зависимост от сезона – летен или зимен, се отварят съответно големите или малките прозорци [УСВ, т. 192, 193]. Същите правила са установени и за караулните помещения, където поддържането на чистотата и реда се възлага на състава на караула¹⁰. Те трябва да почистват всекидневно помещението и да го проветряват редовно, а не по-малко от един път в месеца – и да извършват дезинфекция [УГКС, т. 239, 240, 241]. Отделно за плавателните съдове Корабният устав допълва, че „на корабите трябва да се води постоянно наблюдение за състоянието на въздуха в помещенията и да се вентилират те съгласно разписанието“. То се съставя от командира на електромеханичната бойна част съвместно с началника на медицинската служба съобразно годишните времена и се утвърждава от командира на кораба [КУ, т. 504].

Освен всекидневното почистване и освежаване на спалните, на караулните стаи и тези за обучение и подготовка е предвидено един път в седмицата и общо почистване на всички помещения в казармите, както и на цялата открита площ в поделенията (обр. 12., обр. 13.). При това почистване „всички постелни принадлежности – дюшеци, възглавници, одеяла – се изнасят на двора, добре се изтупват и проветряват“, а подовете се почистват от праха, изтриват се с влажен парцал и се намазват с паркетин [УВС, т. 178]. „Веднъж в седмицата, когато михме подовете в коридорите, в спалните... там, където беше мозайка, правихме т. нар. сапунки. Една кофа, сапун и вода. Натроших сапуна или го настържеих на пружината на леглото, изсипех го в кофата с вода, разпених го хубаво и после цялото туй нещо се излива на пода и почвах да търкаш. Всичко после трябва да се поие. Пяна не трябваше да остане...“ (обр. 14.); „Голямо наказание си беше да търкаш и чистиш паркета с парче стъкло от драскотините от обувките и други замърсявания. На практика го циклиш, ама не с машина, ами на ръка... Мъчна работа!“ [ЛИА, 2013–2014].

Редовно основно почистване се прави и на кухните, хлебопекарните и столовите, както и на оборудването и инвентара в тях, които винаги „трябва да се държат чисти и в ред“ (обр. 15.). „След употреба съдовете трябва да се почистват, добре да се измиват, като се заливат с вряла вода, изсушават се и се поставят на рафтовете или в специални шкафове“ [УВС, т. 179]. Във връзка с поддържането на хигиена в помещенията за хранене изрично се посочва, че войниците и сержантите се водят на закуска, обяд и вечеря с измити ръце, почистено облекло и обувки. Не се допуска влизането в столовата за храна с шапки, шинели и в специална (работна) форма на облеклото [УВС, т. 210].

Отделно, тук е мястото да се каже, че личният състав на корабите също е задължен планомерно да проветрява и да чисти дрехите и постелните си принадлежности [КУ, т. 500], а „за поддържане на чистотата и реда на кораба в съответствие

---

¹⁰ Караулната служба е предназначена за охрана и отбрана на военните поделения, бойните знамена, хранилицата с оръжие, боеприпаси и взривни вещества, военните паркове и гаражи с бойна и друга техника, на различни военни и държавни обекти, както и за охрана на арестите.

със санитарно-хигиенните изисквания и за поддържане кораба в съответен военен ред се извършват малки и големи приборки¹¹. В тях задължително се включват всички офицери, старшини и матроси, зачислени на служба в съответния плавателен съд [КУ, т. 245, 294]. В Корабния устав е разписано, че при „голяма приборка“ се извършват: „измиване на всички корабни помещения, палуби и прегради“; „измиване на горната палуба, бордовете¹², траповете, надстройките, дымоходите, мачтите, лодките и катерите; частично почистване на оръжието и техническите средства“; „проветряване и подсушаване на жилищните и служебните помещения“; „изнасяне от помещенията, преглеждане и проветряване на постелните принадлежности, облеклото и личните вещи“; „профилактична дезинфекция на местата за общо ползване (галюни¹³, умивални) и всички видове планирани дезинсекционни работи от голям обем (унищожаване на насекоми, пълхове и др.)“ [КУ, т. 295, 304]. „Малката приборка“ обикновено се прави в определеното от разпределението на задачите време, като обемът на работата при нея се определя в зависимост от степента на замърсяването на помещенията, горната палуба, оръжието и техническите средства, кейовете¹⁴ и пирсовете¹⁵. „При малка приборка обикновено се извършва следното: отстраняват се водата (снегът) от горната палуба, прахът и влагата от механизмите, приборите и устройствата, проветряват се помещенията, измиват се замърсените места, измита се, изнася се мусорът¹⁶, почистват се и се намазват металическите предмети от въоръжението на кораба. Територията около бреговите помещения, заемани от екипажите, се помита и мусорът се събира“ [КУ, т. 297]. Изрично се посочва, че „всички помещения, в които през целия ден са се извършвали някакви работи или са провеждани занятия, приборка трябва да се извършва непосредствено след работата (занятието)“ [КУ, т. 301]. Също така е определено „помещенията на кораба, които не се нуждаят от чести почиствания, (да) се почистват при необходимост от специално назначен личен състав“ [КУ, т. 302], а „помещенията, в които се пазят провизии, камбузите¹⁷, баните, умивалните, пералните, галюните и мусорния ръкав трябва винаги да се поддържат в изрядна чистота и периодически да се дезинфекцират“ [КУ, т. 303]. Относно събраните при почистване отпадъци уставът определя изхвърлянето им в специални баржи¹⁸ „или се изнасят и събират на кея в установените за това места, като се спазват всички мерки на противопожарна безопасност. Да се изхвърля мусор зад борда се разрешава само в море и на открити (необорудвани) рейдове“ [КУ, т. 298].

---

¹¹ Приборка – почистване.

¹² Бордове – странични стени на корабния корпус.

¹³ Галюн – корабна тоалетна.

¹⁴ Кей – място в пристанището, където спират корабите.

¹⁵ Пирс – лек пристанищен мост, изграден върху набити в дъното греди.

¹⁶ Мусор – отпадъци, боклук.

¹⁷ Камбуз – корабна кухня.

¹⁸ Баржа – плоскодънен самоходен (с двигател) или несамоходен (без двигател) плавателен съд, използван за превоз на различни товари.

Освен на всеки отделен плавателен съд, чистота и състояние, което осигурява противопожарна безопасност, се изискват и за пирсовете, причалите¹⁹ и акваторията на съответните военни бази, при които престояват отделните надводни и подводни лодки. Задължително е отпадъците да се събират само в специално отделени за това баржи или в отдалечени от пирсовете и причалите брегови сандъци, които трябва да се почистват и дезинфекцират своевременно, а боклукът да се извозва зад пределите на базата [КУ, т. 305]. „Почистването на причалите, пирсовете и акваторията в непосредствена близост до корабите се възлага на личния състав на корабите, поставени на вързала на тия кейове и пирсове“ [КУ, т. 307].

За да е по-пълно изследването е необходимо да се каже още, че освен в казармите и по корабите, военната подготовка често преминава и извън тях – в учебни центрове и лагери, по квартири в населени пунктове, на полеви учения и походи, при изпълнение на стопански задачи и др., като в тези случаи установяването на мерки за ред и чистота преминава по по-особен начин. Така при извънказармено разполагане на войските Уставът за вътрешната служба задължава командирите на части и на подразделения, както и щабовете да вземат необходимите мерки за битовото устройване на личния състав, за организиране на вътрешния ред и на учебния и трудов процес [УВС, т. 286]. Районите и населените пунктове, предназначени за разполагане на войските предварително следва да са изследвани от медицински органи дали отговарят на изискванията в санитарно-епидемично отношение [УВС, т. 287]. Задължителна предварителна проверка се прави и на водоизточниците, от които ще се черпи вода за пиене и за приготвяне на храната, като при добри резултати – незабавно се вземат мерки за тяхното предпазване от замърсяване и се поставя денонощна охрана. Препоръчва се откритите водоизточници да се използват само при невъзможност да се организира снабдяване с вода от сонди, кладенци и други закрити водоизточници [УВС, т. 291].

Във връзка с хигиената и здравето на военнослужещите при разполагане на войските извън територията на казармите незабавно се устройват места и тип на землянките за личния състав, място и вид на полевата столова, зони за миене с осигуряване възможност за отвеждане на разливаната вода, които се поддържат чисти и в ред. Уреждат се и отходни места, както и ями за отпадъците, които редовно се обеззаразяват [УВС, т. 293, 315, 321, 334].

„Съобразно с условията личният състав се настанява в палатки или землянки“, като във всички случаи се вземат мерки за осигуряване на суха постеля от слама, шума, клонки и др., както и възможност за отводняване [УВС, т. 316]. Зимно време се устройват землени огнища или се използват окопни печки, като се вземат мерки и за подсушаване на партенките и чорапите на личния състав [УВС, т. 317]. „Личните вещи и бельото се съхраняват в раниците“ [УВС, т. 316]. Отделно, „в зависимост от продължителността и условията на полевото разполагане къпането и прането на личния състав се организират чрез използване на гарнизонните

---

¹⁹ Причал – специално оборудвано място на брега за маневриране на съдове или лодки с цел товарни, пътнически, ремонтни и други операции, а също и за обезопасен от лошото време престой.

и гражданските бани и перални, полевите автобани или местните водоизточници“ [УВС, т. 321]. Откритите водоеми в извънказармените учебни центрове и лагери могат да се използват за къпане, но редът за това, както и обособяването и оборудването на специално пригодно пространство следва да се организира от командира на полка. За наблюдаване на реда по време на къпането, както и за предпазване от нещастни случаи, той назначава дежурни офицери, специална команда плувци и медицински техник (санитарен инструктор) [УВС, т. 292].

Приготвянето на храната в полеви условия се извършва на специално, предварително определено и заградено място с особен пропускателен режим, на което са осигурени освен зони за разполагане на полевите кухни и огнището, но и площадки за съхраняване на съдовете с вода, за почистване и измиване на зеленчука с отводнителен канал и яма за водата, за измиване на посудата и за съхраняване на чистия кухненски инвентар след използването му [УВС, т. 329, 330]. По устав храненето на войниците трябва да се провежда съгласно нормите, определени при казармени условия, като личният състав би следвало да се отвежда под строй до мястото, определено за столова „с измити ръце, почистено облекло и обувки“ [УВС, т. 210]. „Съобразно с условията командирът на ротата организира миенето на войниците чрез наливни съдове, поставени на определеното им място, чрез организирано отвеждане до водоизточник (река, извор, чешма, кладенец и др.) или чрез използване водата от собствените манерки“ [УВС, т. 321]. Отделно от това, непосредствените командири и началници на служби са задължени да вземат мерки за спазване на санитарните изисквания при приготвянето на храната и поддържането на съдовете. „Обработените продукти и готовата храна се предпазват от мухи и прах, като се съхраняват в покрити съдове или се покриват с марля. Кухненската техника, сандъците за месо и инвентарът своевременно се почистват, измиват и изваряват, а при невъзможност – задължително се обеззаразяват. Казанчетата на ротите се почистват веднага след храна, а при представянето им в продоволствения пункт допълнително се измиват с вряла вода или се обеззаразяват“ [УВС, т. 333].

Важно е уточнението, че съгласно нормите командният състав в ротата редовно трябва да проверява своевременното измиване на канчетата за храна на войниците и наличието на прибори за ядене [УВС, т. 333]. Спомените по този въпрос обаче говорят друго: „*На полеви условия се храниш от едно канче, което невинаги може да измиеш. Както и ръцете няма къде да измиеш добре. Като на война. Предполага се, че нямаш или пък имаш ограничен достъп до вода и я пазии само за пиене... та за храната – първо, второ и трето ядене ти го сипват едно след друго в това канче. Обършеи го с филията хляб и, хоп, отиваи да ти сипят второто, а после и десерта... Явно сме получили имунитет (сmee се – б.а.)... Но те ни и ваксинираха. Не помня да съм имал случай да получа разстройство заради това“; „При полеви условия преди ядене редовно си плакнахме ръцете в леген с вода и разтвор на хлорна вар. Имаше и водоноски. На тях си михме канчетата след ядене [...] Изплакнеш го малко и айде готово. Да няма остатъци от храната все пак...“; „За да падне мазното използвахме пясък. То миеш със студена вода. Няма и препа-*

рат и търкаш с пясъка, за да падне блажното“; „Чиниите, канчетата, баките... всичко минаваше през хлорирана вода за дезинфекция“ [ЛИА, 2013–2014; ЛИА, 2019].

От казаното дотук става ясно, че уставите налагат определени хигиенни норми, които трябва да се съблюдават и спазват от всяко лице под пагон, без значение на неговия ранг и положение в системата на въоръжените сили. От друга страна обаче, архивни източници показват наличие и на пропуски в установения режим за ред и чистота в отделни войскове части и подразделения. Така например в доклад от извършена в периода 4–9 февруари 1963 г. контролна проверка в подразделенията на 3-та мотострелкова дивизия, дислоцирана в Югозападна България, се казва: „в годишните планове на заместник-командирите и началниците на служби не са застъпени въпроси като – физическото закаляване на личния състав с оглед снижаване на простудните заболявания, съставляващи основния контингент на заболяемостта и даващи най-големи трудовозагуби; решаването на проблема за измиването на посудата и освобождаването на работна ръка чрез използване на всички възможности за внедряване на машинно измиване; въпроса за постепенното подмяне на сламениците и сламените възглавници с дюшеци и меки възглавници, които значително ще подобрят условията за почивка на бойците [ДВИА – ф. 84, оп. 4, а.е. 11, л. 196]... Недостатъчни грижи се полагат към поддържането на облеклото и обувките на личния състав. Така например редник Д. В. М. от 2 мсп на 19 мсп със старшина Х., на строеви преглед се яви в строя почти бос. Горният случай показва, че грижите на началниците от всички степени по отношение на бойците са слаби. Общата заболяемост в проверените подразделения е в границите на нормата. През последното тримесечие е имало само единични инфекциозни заболявания. Все още на високо ниво са простудните и кожните заболявания, както и травмите. Простудните заболявания са на високо ниво поради недостатъчното отопление през студените месеци, лошото използване на сушилните и поради недостатъчното закаляване на личния състав. Този въпрос се подценява както от командирите, така и от медицинските органи. Високото ниво на кожните заболявания се дължи предимно на ниското ниво на личната хигиена. Показателен е фактът, че в 19 мсп на 7 т. м. за утринното измиване в умивалнята влязоха 233 души. На 8 т. м. в общата умивалня в Симитли – само 96 души. Това говори, че немалка част от войниците не се мият редовно всяка сутрин. Някои командири проявяват пренебрежително отношение към личната хигиена. Има случаи, какъвто е с майор К. от 14 омсб–Симитли, който заповядва да водят хората на закуска, без те да са извършили утринния си тоалет“ [ДВИА – ф. 84, оп. 4, а.е. 11, л. 198–199].

В друг подобен доклад от 25 януари 1963 г., отнасящ се за 16-та мотострелкова дивизия, която е разположена в югоизточните части на страната, пък се чете: „в почти всички проверени части и особено в 37 мсп, 16 тп, 16 сапб, 16 автом. батальон и комендантската рота не се полагат достатъчно грижи за изкъпването, измиването и чистотата на бельото. Често пъти бельото се подменя няколко дни след изкъпването на войниците. Наредено е войниците да се събуват в коридорите, а поради липса на достатъчен брой терлици, те ходят боси по циментовите коридори и в спалните помещения. Няма оборудвани сушилни. По-

ради всичко това войниците са прекарвали през годината по 1–2 простудни заболявания, а през месец декември само за 25 дни броят на заболелите се е увеличил три пъти в сравнение с месец ноември, като всеки четвърти войник е боледувал от простуда. Нима това е грижа за здравето на човека-воин?“ [ДВИА – ф. 84, оп. 4, а.е. 11, л. 114].

Вижда се, че за казармата като институция и период на военна служба хигиената има особено значение. Тя не само осигурява здраве, приветлив външен вид и удобна жизнена среда, но и спомага за нормалното протичане, а по този начин и за ефективната военна подготовка на младежите, които трябва да станат истински и отлично подготвени бойци. Нейното постигане и дълготрайно поддържане обаче се оказва немалък проблем, а причините за това не са само от финансово естество. Те зависят много и от личните качества на командира единначалник на съответната войскова част или подразделение, както и от контрола на нисшите и по-висшите военни инстанции. На практика поддържането на ред и чистота в казармата е не толкова самоволен стремеж на войниците и матросите, въпреки че и това, както стана ясно има своята значима роля във войсковия живот, колкото авторитарно наложено усърдие от страна на военните власти. Все пак в армията „освен времето и издънките, всичко друго става по заповед“ [Минев, Д. 2001, с. 26] и „с разрешение“. Както пише Иван Хаджийски, тя „винаги и всякога ще почива върху командването и подчинението“ [Хаджийски, И. 2002, с. 163], от което следва, че и военната хигиена е пряко свързана с този армейски принцип. В заключение може да се каже, че изграждането и трайното установяване на навици за ред и чистота, за спретната и приятна външност у младите мъже под пагон, е комплексен и условен процес, над който уставните норми действат само като коректив и като възможна превантивна мярка за запазване здравето и психическото и физическото развитие както на отделния войник, така и на всички военнослужещи. Останалото е в лично положеното усилие и убеденост, в мотивацията и в отговорното напътствие.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници

ДВИА – ф. 84, оп. 4, а.е. 11 – Държавен военноисторически архив, фонд 84, опис 4, архивна единица 11. Разбор за направената контролна проверка на 3-та мотострелкова дивизия за времето от 4–9.2.1963 година, л. 196, 198–199. [ДВИА – ф. 84, оп. 4, а.е. 11 – Darzhaven voennoistoricheski arhiv, fond 84, opis 4, arhivna ednitsa 11. Razbor za napravenata kontrolna proverka na 3-ta motostrelkova divizia za vremeto ot 4–9.2.1963 godina, l. 196, 198–199.]

ДВИА – ф. 84, оп. 4, а.е. 11 – Държавен военноисторически архив, фонд 84, опис 4, архивна единица 11. Разбор за направената контролна проверка на 16-та мотострелкова дивизия през месец януари 1963 година, л. 114. [ДВИА – ф. 84, оп. 4, а.е. 11 – Darzhaven voennoistoricheski arhiv, fond 84, opis 4, arhivna ednitsa 11. Razbor za napravenata kontrolna proverka na 16-ta motostrelkova divizia prez mesets yanuari 1963 godina, l. 114.]

Нормативно справочна литература

УВС – Устав за вътрешната служба на Въоръжените сили на Народна република България. София: Военно издателство, 1976. [UVS Ustav za Vatrashnata sluzhba na Vaorazhenite sili na Narodna repulika Bulgaria. Sofia: Voенno izdatelstvo, 1976.]

ДУ – Дисциплинарен устав на Въоръжените сили на Народна република България. София: Военно издателство, 1976. [DU Distiplinaren ustav na Vaorazhenite sili na Narodna repulika Bulgaria. Sofia: Voенno izdatelstvo, 1976.]

СУ – Строеви устав на Въоръжените сили на Народна република България. София: Военно издателство, 1976. [SU Stroevi ustav na Vaorazhenite sili na Narodna repulika Bulgaria. Sofia: Voенno izdatelstvo, 1976.]

УГКС – Устав за гарнизонната и караулната служба на Въоръжените сили на Народна република България. София: Военно издателство, 1976. [UGKS Ustav za garnizonnata i karaulnata sluzhba na Vaorazhenite sili na Narodna repulika Bulgaria. Sofia: Voенno izdatelstvo, 1976.]

КУ – Корабен устав на Военноморския флот на Народна република България. София: Военно издателство, 1963. [KU Koraben ustav na Voennomorskiya flot na Narodna repulika Bulgaria. Sofia: Voенno izdatelstvo, 1963.]

Публикации

Брунбауер, У. 2010 – Улф Брунбауер. Социалистическият начин на живот – идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989). Русе: МД „Елиас Канети“, 2010. [Brunbauer, U. 2010 – Ulf Brunbauer. Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot – ideologia, obshtestvo, semeistvo i politika v Bulgaria (1944–1989). Ruse: MD „Elias Kaneti“, 2010.]

Вълев, И. 2016 – Илия Вълев. Младежки страсти, мъжки времена. Етнокултурна характеристика на българската казарма през социализма. София: Военно издателство, 2016. [Valev, I. 2016 – Iliya Valev. Mladezhki strasti, mazhki vremena. Etnokulturna karakteristika na balgarskata kazarma prez sotsializma. Sofia: Voенno izdatelstvo, 2016.]

Вълев, И. 2017 – Илия Вълев. „ЗА“ и „ПРОТИВ“ задължителната казарма – етнокултурни фактори, влияещи на обществената позиция. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново. Т. 32. Велико Търново: Фабер, 2017, 353–358. [Valev, I. 2017 – Iliya Valev. “ZA” i “PROTIV” zadalzhitelnata kazarma – etnokulturni faktori, vliyaeshti na obshtestvenata pozitsia. – Izvestia na Regionalen istoricheski muzey Veliko Tarnovo. T. 32. Veliko Tarnovo: Faber, 2017, 353–358.]

Минев, Д. 2001 – Димитър Минев (съст.). Наръчник за войника и... майка му. София: Фондация „Отворено общество“, 2001. [Minev, D. 2001 – Dimitar Minev. Narachnik za voynika i... mayka mu. Sofia: Fondatsia “Otvoreno obshtestvo”, 2001.]

Мутафов, С., Иванов, И. 1996 – Стефан Мутафов, Иван Иванов. Педагогическа хигиена. Шумен: Университетско издателство, 1996. [Mutafov, St., Ivanov, I. 1996 – Stefan Mutafov, Ivan Ivanov. Pedagogicheska higiena. Shumen: Universitetsko izdatelstvo, 1996.]

Хаджийски, И. 2002 – Иван Хаджийски. Психология на военната дисциплина. – В: Оптимистична теория за нашия народ (избрани съчинение в три тома под редакторството и съставителството на М. Хаджийска). София: Изток–Запад, 2002, 133–171. [Hadzhiyski, I. 2002 – Ivan Hadzhiyski. Psihologia na voennata distsiplina. – V: Optimistichna teoria za nashia narod (izbrani sachinenia v tri toma pod redaktorstvoto i sastavitelstvoto na M. Hadzhiyska). Sofia: Iztok–Zapad, 2002, 133–171.]

Интернет базирани източници

Valev, I. 2017 – Valev, I. The Conscription – School „for War“ or School „for Peace“? – Venets. *The Belogradchik Journal for Local History, Cultural Heritage and Folk Studies*. Volume 8, Number 2, 2017, 201–208. <<http://www.venets.org/getfile.php?id=265>> (достъпен: октомври 2019)

Съкращения

УВС – Устав за Вътрешната служба

ДУ – Дисциплинарен устав

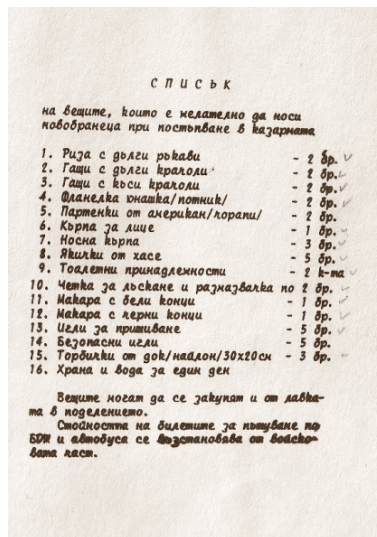
СУ – Строеви устав

УГКС – Устав за гарнизонната и караулната служба

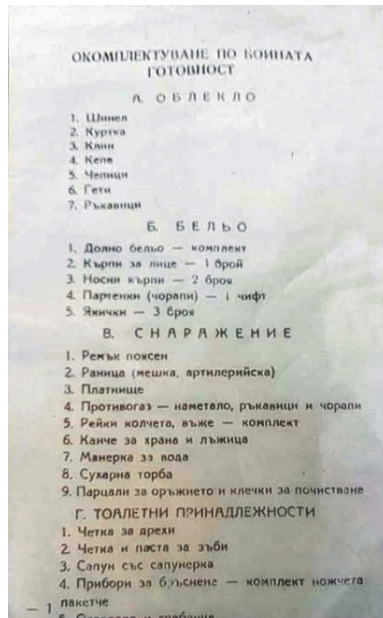
КУ – Корабен устав

ДВИА – Държавен военноисторически архив

ЛА – Личен архив

Обр. 1. Списъкът с потребни за новобранец вещи при влизането му в казармата (източник: www.socbg.com).

Обр. 2. Списъкът за „Окомплектоване по бойната готовност“ на войниците от различни части и подразделения (източник: www.balkan.auction/bg/home).

Обр. 3. Традиционни през социализма дървени пирографирани кутии за тоалетни принадлежности (източник: личен архив на И.В.).

Обр. 4. Вечерни занимания (ремонт по дрехи и обувки) след полеви занятия, 1988 г. (източник: личен архив на С.С., град Велико Търново).

Обр. 5. *„Войникът е длъжен да помогне на другаря си за отстраняване на забелязаните недостатъци по прогонването на облеклото и снаряжението!“ (източник: www.facebook.com – „Гранични войски – част от нашето минало“).*

Обр. 6. „На коритото за личен тоалет в бившия кавалерийски полк в Разград“, 1957 г.
(източник: Художествена галерия „Проф. Илия Петров“, град Разград).

Обр. 7. Проверка за вътрешния ред в заставата (източник: www.facebook.com – „Гранични войски – част от нашето минало“).

Обр. 8. Намотаване на партенки. Разград, 1957 г. (източник: Художествена галерия „Проф. Илия Петров“, град Разград).

Обр. 9. „Един празник за душата и тялото – посещение на централната градска баня в Разград“, 1957 г. (източник: Художествена галерия „Проф. Илия Петров“, град Разград).

Обр. 10. Пришиване на якички, 1957 г.
(източник: Художествена галерия „Проф. Илия Петров“, град Разград).

Обр. 11. Разхлаждане в летните жеги в 4-та ГЗ „Жупел“. Град Брегово,
80-те години на XX век (източник: www.facebook.com –
„Гранични войски – част от нашето минало“).

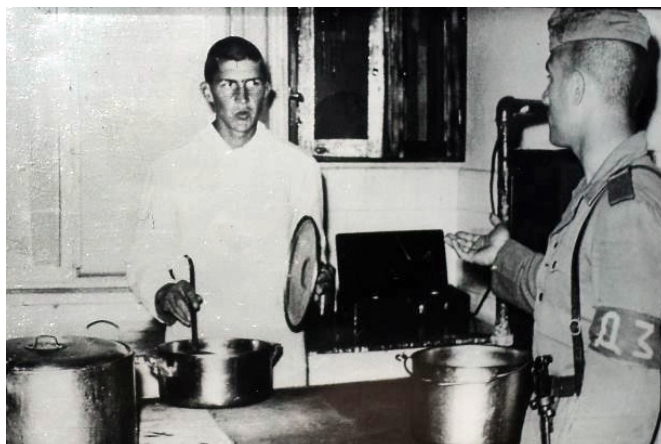
Обр. 12. Почистване на откритите площи в поделението. Село Телиш, общ. Червен бряг, 1957 г. (източник: личен архив на И. А., град Варна).

Обр. 13. Почистване на автопарка в поделението.
Град Балчик, 90-те години на XX век
(източник: www.facebook.com – „Военна автошкола.
Поделение на ВВС – 24600 Балчик“).

Обр. 14. „Сапунка“ в спалното. Град Балчик, 90-те години на XX век
(източник: www.facebook.com – „Военна автошкола.
Поделение на ВВС – 24600 Балчик“).

Обр. 15. „Хигиената в кухненските помещения е
от изключително значение!“
(източник: www.facebook.com – „Гранични войски –
част от нашето минало“).